

EL CASTELL DE QUERALT (SEGLES IX-X)

per Joan-F. Cabestany Fort

El castell és una edificació militar, per consegüent, la seva construcció està condicionada per unes exigències de tàctica i estratègia, i per una geografia física –orografia– que genera a la vegada límits i camins naturals. Aquestes circumstàncies les posseïen els castells catalans edificats a partir del segle IX i fins a meitats del segle XII. Castells que tenien, com a missió fonamental, la custòdia i vigilància de la "marca" o frontera. La seva comesa era permetre la colonització de les terres situades a la seva reraguarda. La capacitat defensiva i a la vegada ofensiva del castell assolirà les seves possibilitats de màxima actuació militar en aquell moment en què les construccions castelleres seran edificades amb pedra i no amb matèries combustibles o de fàcil destrucció. Aquesta fita, el canvi de tècnica d'obrar, tindrà lloc en el segle X, amb el triomf de l'arquitectura pre-romànica/romànica que va permetre l'edificació de torres i murs amb el mateix acurat treball en què ho foren les esglésies. El castell construït amb pedra i calç podia resistir l'embat de qualsevol ràtzia, abatre'l requeria un setge d'una certa durada. L'encerclament obligava a tenir una organització militar complexa que permetés un llarg setge fins a la capitulació per fam i set; poques vegades hi havia un atac frontal de les defenses militars. Conquerir un castell no podia fer-se d'una manera ràpida. La durada temporal d'una ràtzia o falconada solia ésser, almenys en els segles IX i X, de curta duració, de dies o màxim d'uns mesos.

El cim de Queralt (960 m.) està situat a l'actual municipi de Bellprat (Anoia). El tossal té una situació geogràfica excel·lent com a assentament d'un castell. Emplaçat a la partió d'aigües entre els rius Llobregat, Gaià, Francolí i Segre/Ebre, és un mirador natural amb domini total de l'horitzó (360°), amb visibilitat sobre un ampli paisatge. A més, té un domini dels camins naturals que comuniquen les ciutats de Lleida i Barcelona¹. Per a poder comprendre la importància estratègica del castell de Queralt, s'ha d'anar al mateix cim, entre els enderrocs de la mil·lenària fortificació. Visitar-la ens permet entendre el sistema de defensa de la Marca, que era escut

---

1. La importància de l'estudi dels camins medievals fou assenyalada per primera vegada per Manuel Riu a la seva comunicació: «Problemas arqueológicos de la transición al mundo medieval. Orientaciones metodológicas», presentada al *II Symposium de Prehistòria Peninsular* (1962), concretament *Los Caminos* pàgs. 273-274. Aquest primer treball ha estat completat amb una nova aportació: «Els camins catalans. Anàlisi arqueològica dels seus vestigis», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 23 (1993), pàgs. 27-43. A partir d'aquests suggeriments de treball, s'han publicat recerques que vam reunir en una bibliografia que completa la nostra investigació: «Els camins antics del Pla de Barcelona», *Finestrelles* (Sant Andreu de Palomar, Barcelona), núm. 3 (1991) pàgs. 107-116. Vam estudiar els camins de les comarques tarragonines a una comunicació presentada al *XV Congreso Nacional de Arqueología* (Lugo 1977), però les exigències d'extensió de la publicació de les actes solament ens van permetre imprimir una part: «Vias de comunicación medievales en la cuenca del río Francolí (Tarragona)», pàgs. 1203-1210, amb il·lustracions.

i cuirassa de les terres habitades dels comtats de Barcelona, Osona i Manresa, especialment les situades a la dreta del riu Llobregat². Els musulmans, també, havien organitzat la seva "Marca", la Frontera Superior –vall del riu Ebre– amb capital a la ciutat de Saragossa. El punt avançat d'aquesta Frontera, en direcció a les terres dels comtats catalans, era la ciutat de Lleida. La ciutat de Tortosa va tenir una importància militar d'un relleu menor. El "waliat" de Siurana, des d'una data incerta, era una proa de vigilància musulmana de les contrades i camins vigilats també des dels castells catalans, línia que s'estenia, nord-sud, des del castell de Cardona fins al mar.

La situació estratègica del puig de Queralt –lloc ideal per bastir un castell– fou valorat, com a tal, pel comte de Barcelona, Guifred el Pilós (878-897). L'èxit del poblament de les comarques del Berguedà, Osona, Lluçanès, Moianès i sobretot el Bages, i fins i tot la seguretat militar de la ciutat de Barcelona, estava condicionat al bon funcionament de la línia castellera que s'havia establert al llarg de la riba dreta del riu Llobregat. La intervenció –aprisió– del castell de Queralt pel comte Guifred, pensem, en data posterior a l'any 885, una vegada aconseguit el repoblament del comtat d'Osona i restaurada la seva seu episcopal: Vic³. La documentació posterior, un document de 15 de juliol de l'any 976, escriu uns mots molt poc descriptius de la situació de la Marca, però suficients per a fer un apropament a la realitat militar: "Chastrum nostrum vocatum Chero Altum... advenit ad me Borrellus, chomes, per aprisiones quas fecit avus meus Wifredi, quondam, comiti"⁴. El document i la informació que proporciona ja havia estat valorat per Mn. Joan Segura a la seva història de Santa Coloma de Queralt⁵. Hi ha un mot –aprisió– que dubtem de quin ha d'ésser el sentit històric i jurídic que li hem d'atribuir. Fou un senyal de propietat, potser si d'una efimera ocupació i no un domini militar, efectiu, del territori. El comte Guifred, sospitem que va assenyalar el territori a ocupar i fortificar a fi de poder assegurar l'èxit de la seva tasca repobladora⁶. L'aprisió va suposar l'edificació d'una torre o talaia de vigilància, en aquest moment construïda amb fusta i que podia oferir una dèbil defensa en cas d'un atac per un escamot procedent de Lleida, però sí que podia donar avís d'un perill militar originat a les terres de domini musulmà.

A darreries del segle IX queda justificada una maniobra i intervenció militar per assolir el control del territori de la contrada on hi ha el puig de Queralt, fos o no fos edificada una primera construcció que podem considerar com a un castell. Pensem

---

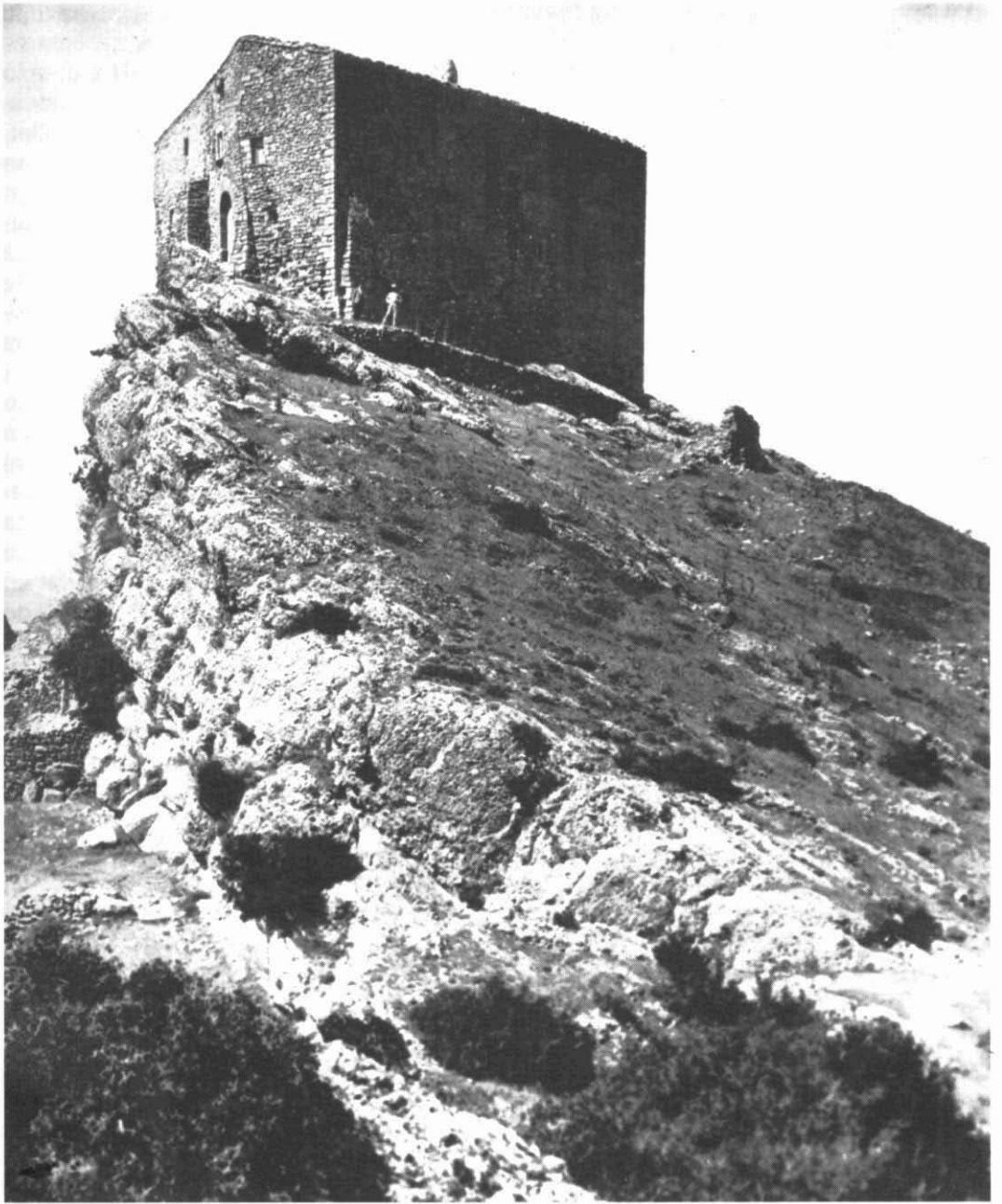
2. Una primera versió d'aquesta problemàtica la vam exposar a una conferència titulada *Els castells de la Marca del riu Gaià. Segles X a XIII*, pronunciada a la «Asociación Española de Amigos de los Castillos» (Barcelona, 17 març 1994).

3. ABADAL, Ramon d': *Els primers comtes catalans*. Editorial Teide. Barcelona, 1958. pàgs. 85 i ss.

4. *Catalunya Romànica. XIX. El Penedès. L'Anoia*. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1992. pàg. 373.

5. SEGURA I VALLS, prev. Joan: *Història de Santa Coloma de Queralt*. Refosa i ordenada per Joaquim Segura i Lamich. Santa Coloma de Queralt, 1953. pàgs. 20 i ss.

6. ABADAL, Ramon d': *Els primers comtes*, pàgs. 73 i ss.

El castell de Queralt l'any 1918.

Foto conservada a la Catalogació i Conservació de Documents de la Diputació Provincial de Barcelona.

que aquesta acció militar era lògica dintre d'un esquema d'organització d'una línia de fortificació per a defensar els comtats de Barcelona i d'Osona. L'estratègia és vàlida, però la tàctica té mancances que no fan eficaç la línia fortificada. L'ocupació del territori no fou continuada, se'ns fa difícil acceptar una altra realitat, la documentació no ofereix més informació. Va poder existir una torre, un espai murallat, però les falconades, les ràtzies contra la Marca eren contínues. No solament van tenir lloc les grans escomeses documentades, sinó que va haver-hi una realitat diària de guerra entre dues línies fortificades, dues veritables trinxeres que al marge d'un esquema general de les relacions existents entre els poders militars cristià i musulmà, podien fer cops de mà que estaven fora del control de les autoritats de Barcelona o de Saragossa (Lleida). No pensem poder afirmar que existís una continuïtat fins el segle XI i sí un fer i desfer, construir i destruir, conseqüència d'una Marca, d'una frontera amb una contínua activitat bèl·lica.

La documentació, moltes vegades, no ens ajuda, i complica una possible explicació. El comte Borrell II (947-992), el dia 28 de juliol de l'any 960, confirma a favor d'Isarn la seva propietat del castell de la Roqueta (Sant Martí de Tous, Anoia) com a descendent que era de Salla que havia fet, en temps del comte Sunyer (911-947), apriació d'aquest castell⁷. El document ens informa que el castell de la Roqueta estava al comtat de Manresa, prop de Queralt⁸. Quin significat hem de donar a aquests dos mots: *iusta Chiralto*? Existia o no un castell, edifici, o solament era un terme a on podia o devia edificar-se un castell? En descriure els límits del castell de la Roqueta, el document aporta dos mots per a designar i diferenciar els topònims: el castell de Miralles (Santa Maria de Miralles, Anoia) i els termes de l'Orto de la Goda (La Goda, Clariana, Anoia) i de Tous (Tous, Anoia)⁹. *Castrum* volia significar l'existència de l'edifici d'un castell i pel contrari *termine* designa un espai físic que ha de permetre la construcció d'un castell (=edifici). Pocs anys més tard, el 15 d'abril del 976, el mateix comte Borrell II, juntament amb la seva muller la comtessa Letgarda (a.967-977) venen a Guitard, vescomte de Barcelona, el castell de Queralt¹⁰. D'aquest castell se'n fa la següent descripció: té torres i murs, portes i fossat, cases i patis¹¹. El castell estava edificat i fortificat, a més al seu recer hi ha un poblament, segurament el que va existir junt a l'església de Sant Cristòfol/Sant

---

7. ALTISENT, Agustí: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. I. Anys 960-1177*. Abadia de Poblet.- Barcelona, 1993. pàg. 23, doc. 1.

8. ALTISENT, Agustí: *Diplomatari*, pàg. 23, doc. 1. «Qui est ipsa Rocheta cum ipso alodes in comitatum Minorisa iusta Chiralto».

9. ALTISENT, Agustí: *Diplomatari*, pàg. 23, doc. 1. «Et afrontat ipso kastro quod vocabulum est Rocheta... in termine de Tovos... per kastrum Miralias et per suum terminum ad ipso termine quod est vocabulum est Orto de Goda».

10. *Catalunya Romànica. XIX. El Penedès*, pàg. 373.

11. *Catalunya Romànica. XIX*, pàg. 373. «Vindimus tibi chastrum nostrum vocatum Chero Altum cum omnibus sibi pertinentibus, id sunt turris et muris, portis et serris, domos et curtis, terris et vineis, pratis et pascuis, silvis et garricis, ceterisque arboribus, quis aua, ab montibus et collibus atque vallibus, petribus et spelunciis, exiis et regressiis, omnia quantum ad ipsum pertinet castrum, cultum vel incultum».

Jaume, que, tot i que l'actual edifici sigui posterior, és una construcció romànica (s. XI) amb modificacions posteriors¹². El castell de Queralt, segons aquest document, estava edificat als límits de la Marca, en front d'Espanya (la Marca musulmana), dintre dels termes dels comtats de Barcelona i Osona. Important informació per a poder comprendre aquesta donació feta a favor del vescomte de Barcelona i la posterior intervenció episcopal/feudal dels bisbes de Vic¹³. El castell de Queralt era, per consegüent, un avançat a la línia de fortificació, més enllà hi havia la terra de ningú i la frontera islàmica. Aquest document ens evidencia que la Marca tenia una importància cabdal: és la segona autoritat del comtat, el vescomte, el responsable de la seva defensa. Hem de recordar i pensar amb la categoria que tenien els vescomtes, segons va evidenciar Pierre Bonnassie, en considerar-los els veritables lloctinents del comte i, en conseqüència, al segle X, no tenien un poder territorial concret, tenien autoritat sobre tot el territori com tal¹⁴. Malgrat tot, hem de creure que la presència dels vescomtes fa pensar que la línia fortificada era dèbil. Hi ha un concepte tàctic, un entrellaçat de castells: La Roqueta, Queralt i Miralles, però la seva resistència com a fortificacions era escassa i calia reforçar-la amb l'autoritat del vescomte¹⁵.

La importància del castell de Queralt no s'ha d'analitzar tan solament pel seu valor estratègic, sinó també per la seva projecció política. S'ha d'examinar en analitzar, d'una manera aprofundida, les relacions del comte Borrell II amb Còrdova. El prestigi polític i cultural del califa Abd-al-Rahman III (912-961) va obligar els comtes de Barcelona a mantenir-se dins d'uns paràmetres de bon veïnatge, que vol dir pau. Les diferents ambaixades trameses a Còrdova reflecteixen aquesta situació defensiva dels cristians¹⁶. Com ja hem apuntat, les directrius de la gran política a nivell de relacions de poders sobirans –Barcelona i Còrdova– no era seguida fidelment a la frontera. La pau afavoria la tasca de fortificació, la pau era aprofitada per a la construcció de nous castells o millora dels existents. Aquesta actuació militar era tolerada o promoguda pel comte Borrell II? Hi ha una realitat que no era grata als caps militars musulmans i el Califa no ho podia tolerar i va trencar la pau. L'any 965 els cordovesos van atacar la Marca de Barcelona. L'exèrcit califal, des de Saragossa, va dirigir-se a Lleida i des d'aquesta població, suport de les operacions militars, es va atacar la Marca del Llobregat¹⁷. Borrell II va negociar la pau, que va mantenir-se fins

---

12. *Catalunya Romànica*. XIX. pàgs. 375-377, amb il·lustracions.

13. *Catalunya Romànica*. XIX. pàgs. 373. 'Est nepe meminitum chastrum que tibi vindimus in extremis finibus Marchie nostre edificatum contra Spanie finibus ad occidentalem plaga in terminis Barchinone vel Ausone'.

14. BONNASSIE, Pierre: *Catalunya Mil anys enrera. I. Economia i societat pre-feudal*. Edicions 62. Col·lecció estudis i documents, 31. Barcelona, 1979, pàgs. 148 i ss.

15. IGLÈSIES, Josep: *La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*. Rafael Dalmau, editor. Episodis de la Història, 40. Barcelona, 1963. 64 pàgs. *Els Castells Catalans*. Rafael Dalmau, editor. Barcelona, 1976, vol. V, pàgs. 159-471, amb il·lus. *Catalunya Romànica*. XIX, pàgs. 297-534, amb il·lustracions.

16. ABADAL, Ramon d': *Els primers comtes*, pàgs. 315 i ss.

17. ABADAL, Ramon d': *Els primers comtes*, pàg. 317.

Vista general de l'urc castellívol de Queralt, amb l'església de Sant Jaume en primer terme.
Fotografia de Josep Castelltort. Original conservat a l'Arxiu Fotogràfic Municipal d'Igualada.

a la mort del califa al-Hakam (976). La mort d'aquest pacífic governant d'al-Andalus, tot i l'atac de l'any 965, segurament en alt grau justificat, va posar fi a una possibilitat de la continuïtat de la concòrdia i d'un equilibri fronterer. Al-Mansur, el nou poder polític/militar de Còrdova, va trobar una situació militar que va permetre-li justificar la ruptura de la pau i legitimar les falconades. L'expedició de l'any 985 contra Barcelona n'era la conseqüència lògica. La Marca va quedar malmesa, no així el rerapais, les contrades fonamentals de la Catalunya Vella. La conquesta de Barcelona per al-Mansur fou una calamitat, però no va tenir transcendència al conjunt dels comtats catalans, els quals restaren estalvis i el seu potencial militar continuà sense haver sofert pèrdues importants.

La Marca del Llobregat, després de l'atac d'al-Mansur, va restar amb una situació militar molt compromesa. Calia tornar a fortificar-la, per consegüent calien recursos humans i econòmics. Els mitjans s'havien de cercar en els comtats que no havien sofert, directament, l'escomesa. El comte Borrell II es va veure obligat a alienar rendes, castells, per a poder invertir els guanys en una nova fortificació de la Marca. Aquesta realitat seria la que el va obligar a vendre a la mitra de Vic, part dels seus drets sobre el castell de Miralles (987)¹⁸. Aquest document de venda presenta dificultats en intentar-lo interpretar. És complex i complicat valorar l'ús del mot "castrum". Existia o no un castell, en tant que hi ha una utilització o una manca del seu ús? Quina interpretació hem de donar a la manca de "castrum" davant del topònim de Queralt?¹⁹ El mot "castrum" designava castell construït –hi havia edificis– o simplement volia dir que hi havia un desig de bastir una fortificació. La manca d'aquest mot volia dir que no s'havia previst una tasca d'edificar una fortalesa o que aquesta en el moment de redactar el document no existia?

En el cas de Queralt, que havia estat considerat "castrum"²⁰, s'hauria d'admetre que la paraula correspon a una definició d'existència de castell, edifici, i no del terme geogràfic a on es pot construir un castell, i que aquest era termenat. No podem ni hem d'oblidar que al final del segle X la feudalització i els seus conceptes jurídics no han triomfat i potser encara hi ha dubtes sobre el valor jurídic de les paraules; ara bé, el redactor d'aquests documents tenia un concepte de "castrum" que se'ns fa difícil poder judicar amb tota exactitud.

El castell de Queralt, sigui un terme o tingui algun tipus de construcció, en una data posterior a l'any 976 fou venut o canviat. La família vescomtal de Barcelona el

---

18. *Liber Feodorum Maior*. Reconstitución y edición por Francisco Miquel Rosell. CSIC. Barcelona, 1945. Vol. I, págs. 293-294, document 268.

19. *Liber*, doc. 268. "de ipso castro de Miralias ... qui afrontat iam dicto castro cum suo termino: de parte orientis, in termino de castro Monte Bui, vel in termino de castro Auripini sive in termino de castro que vocant villa de Maier; de meridie, afrontat in termino de castro que vocant Monte Acuto sive in termino de villa de Maier sive in termino de villa de Maier sive in termino de Cheralto; de occiduo, afrontat in termino de Cheralto sive de Rocheta; de circi, afrontat in Tuvus sive in termino de Rocheta".

20. Documents: any 960 diu: "Iusta Chiralto"; any 976 diu: "Chastrum nostrum vocatum Chero Altum"; any 987: "In termino de Cheralto".

va transferir a Trasar, membre de la nissaga dels vescomtes d'Osona²¹. La data ens és desconeguda, però ens inclinem a creure que aquest canvi és posterior a la ràtzia de l'any 985, moment en què el vescomte de Barcelona, Udalard, el propietari del castell de Queralt, va caure presoner, va haver de pagar un rescat i no va retornar de la captivitat fins a mitjan l'any 990, cinc anys després de la ràtzia²². Aquesta compra de l'alliberament, és probable que empobris, durant un cert temps, la família vescomtal de Barcelona, que a més havia de refer els castells de la Marca, assolats per l'atac d'al-Mansur. Una solució fou buscar nous propietaris amb la possibilitat de complir amb el deure de tenir els castells en peu de guerra. El captiveri d'Udalard pensem que explica el canvi de propietari del castell de Queralt, que continuava enderrocat l'any 987, dos anys després de la falconada.

Mort Trasar, propietari del castell, en data desconeguda però anterior a l'any 1002, foren els seus hereus dos fills: Guadall i Domnuç²³. Encara no existia un dret d'hereu, sinó una successió "in divisio" de la propietat; en conseqüència, els dos fills tenien dret a l'heretat. Com a propietaris van realitzar actes jurídics a l'administració del castell de Queralt contraposats i que van donar lloc a un plet²⁴. Guadall en va fer "conlacione" (donació) a l'església de Santa Maria de la Seu d'Urgell, de la qual era ardiaca, i Domnuç s'ho va vendre a Sendred, fill d'Arnulf de Gurb²⁵.

Aquesta doble actuació dels germans Guadall i Domnuç va obligar a buscar una solució al tribunal del comte de Barcelona (1002). Qui era el propietari del castell de Queralt, el bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell o Sendred de Gurb? El text del judici és mancat de la sentència²⁶. Malgrat tot, hi ha una realitat: el castell de Queralt fou propietat de Sendred de Gurb. Albert Benet i Clarà aporta tota mena d'explicacions, però del que no hi ha dubte és que, fos quina fos la solució jurídica, la família Gurb va quedar propietària del castell. Després, perdria aquest cognom per a conèixer-se com a Queralt²⁷.

---

21. BENET I CLARÀ, Albert: *La família Gurb-Queralt (956-1276)*. Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals. Sallent, 1993, pàgs. 45 i ss.

22. ABADAL, Ramon d': *Els primers comtes*, pàg. 331.

23. BENET I CLARÀ, Albert: *La família*, pàg. 47. "Si tenim en compte que, encara que en el judici no es digui, Guadall i Domnuç eren germans".

24. BARAUT, Cebrià: *'Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell.'* Urgellia (Seu d'Urgell), III (1980), pàgs. 107-109, doc. 278.

25. BARAUT, Cebrià: *'Els documents'*, doc. 278. "Pro castro Cheralto, dicens esse predicto castro iuris ac potestatis sue ecclesie sancte Marie sedis Horgillitense pro conlacione Guadalli ... Sindredum qua pro causa retinebat eum. Qui in responsis suis evidenter dixit: castrum unde me interrogatis ego generaliter emi illum de Domnucio et karta exinde habeo et auctorem. Ecce adest Domnucius interrogate eum. Et ita fecerunt. Et professus est Domnucius vendidisse illum iuxta morem et consuetudinem".

26. BARAUT, Cebrià: *'Els documents'*, doc. 278. "Els jutges, amb l'aprovació dels assistents, davant les proves presentades pels testimonis jurats del bisbe Sal·la, atribueixen a l'església d'Urgell el susdit castell, amb tots els seus termes i pertinences". BENET I CLARÀ, Albert: *La família*, pàg. 47, "El document segueix ... però no hi ha sentència ... sembla que la sentència fou favorable al bisbe d'Urgell".

27. BENET I CLARÀ, Albert: *Els documents*, pàg. 111.

Pensem que el judici de l'any 1002 tenia un caire polític molt més important que podia significar la propietat de Queralt. El comte Ramon Borrell (992-1018) potser va intentar evitar la presència dels comtes d'Urgell a terres de les altes conques dels rius Gaià i Francolí, comarques d'una expansió natural, amb direcció sud, del comtat d'Urgell. La presència del comtat d'Osona a aquestes terres també estava dintre d'uns esquemes d'expansió del comtat, eren les terres naturals del sempre discutit comtat de Manresa²⁸. Les falconades contra Manresa dels anys 1000-1003 va corroborar que la Marca de Lleida era feble, que els comtats d'Osona i de Barcelona estaven indefensos, potser com a conseqüència que la fortificació no oferia la garantia d'ésser una línia militar –una trinxera– prou sòlida com per poder defensar, amb èxit, la conca mitjana del riu Llobregat²⁹. Aquesta zona de la Marca, frontera amb la Lleida islàmica era, a més, cruïlla entre els comtats d'Urgell, Osona i Barcelona. Aquesta federació comtal, des de la mort del comte Borrell II (992), havia perdut seva unitat sobirana: Urgell havia estat heretat per Ermengol I (992-1010) i Osona i Barcelona per Ramon Borrell (992-1018). Aquesta separació d'interessos polítics i també militars, anys més tard, va quedar palesa en la política de conquesta feta pel comte de Barcelona Ramon Berenguer el Vell (1035-1076) que va fer impossible que els comtats d'Urgell, Pallars i Ribagorça continuessin la seva expansió en direcció sud, a les comarques dominades per la taifa de Lleida³⁰.

La problemàtica militar i política de la Marca de la conca alta del riu Gaià, als segles XI i XII, té unes característiques que mereixen una investigació aprofundida, llarga i complexa. La recerca ens ha de permetre redactar un treball que hauria d'ésser, no solament l'estudi del castell de Queralt, sinó de tot el conjunt fortificat d'aquesta contrada, que tenia com a missió vigilar els camins i enfrontar-se amb la taifa de Lleida.

---

28. Document de l'any 960 diu: 'In comitatum Minorisa iusta Chiralto'. L'any 976 es diu: 'In terminis Barchinone vel Ausone'. I l'any 987: 'In comitato Barchinonense sive Menresense'.

29. ABADAL, Ramon d': *Els primers comtes*, pàg. 328 i ss.

30. SOBREQÜÉS I VIDAL, S.: *Els grans comtes de Barcelona*. Editorial Vicens-Vives, Barcelona, 1961, pàgs. 68 i ss.